

12. *Формирование умений и навыков учебного труда в процессе обучения школьников. Сб. научн. тр./АПН СССР, НИИ общ. педагогики; Под ред. В.В. Краевского, А.В. Усовой. — М.: НИИОП, 1981. — 80 с.*

*Н.О. Чуvasова*

## **ЗАПИТАННЯ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

*Статья посвящена проблеме формирования активной познавательной деятельности; умению задавать и отвечать на вопросы.*

*The article is dedicated to the problem of forming of the activity of pupils' cognitive work, the development of the skills of asking and answering the questions.*

Нова філософія освіти закликає до педагогіки гуманної, педагогіки співробітництва, за якої стосунки вчителя і учня будуються як стосунки рівного з рівним, внаслідок чого у процесі навчання створюється атмосфера доброзичливості, захищеності учня. У таких умовах учень має змогу в міру своїх здібностей та інтересів навчатися без примусу, з власної волі, на підставі розвитку усвідомленої потреби в певному мінімумі знань.

В історичній спадщині першим видом систематичного навчання є метод постановки питань, які наштовхують на пошук істини. Він пов'язаний з ім'ям древнегрецького філософа Сократа. Тому цей метод навчання називають сократівським.

Аналіз теоретичних джерел та вивчення практики шкіл дозволяє зробити висновок про недостатню увагу до запитань, як одного з засобів розвитку пізнавальної активності старшокласників.

Збереження та розвиток творчої активності можливі лише при звертанні до діалогічних форм навчання. Організація дискусій, проблемного діалогу, які торкаються пізнавального питання підлітків дозволить в значній мірі уникнути зниженого інтересу до навчання. Повернення вчителя "обличчям" до пізнавальних потреб учнів, знання їх прагнень дозволять суттєво покращити умови навчання, відкрити шлях до перетворення дослідної активності в творчу.

Як писав К.Д. Ушинський: "...Слід передавати учневі не тільки ті чи інші знання, але й розвинути в ньому бажання і здатність самостійно, без учителя набувати нових знань"[9].

А це неможливо без використання запитань, які допомагають учням не тільки оволодіти навчальним матеріалом, але й показати себе як творчу особистість.

Формування пізнавального інтересу та активності в процесі навчання взаємозумовлені: пізнавальний інтерес породжує активність, але в свою чергу підвищення активності закріплює і поглиблює пізнавальний

інтерес.

Розвиток особистості учнів передбачає максимальну реалізацію його активності, ініціативи та самодіяльності в процесі навчання. Створення для цього умов – найважливіше завдання в навчанні старшокласників.

На нашу думку, для розвитку пізнавальної активності дуже важливо формувати вміння ставити запитання. Згідно з “Новим тлумачним словником з української мови”: Запитання. 1) Питання; звернення до когось з метою з’ясування чогось. 2) Запит; вимога, прохання дати якісь відомості, роз’яснення, з приводу чогось. Запитливий, який виражає питання; зацікавлений [8,629].

А.І.Зільберштейн підкреслює, що вчитель і вся навчаюча система успішно керуватимуть пізнавальною діяльністю учнів тоді, коли систематично діставатимуть від них про хід цієї діяльності, тобто при наявності зворотнього зв’язку, але, щоб зворотній зв’язок був дійовим засобом керування, він має відповідати певним вимогам, а саме: бути достатнім, істинним, своєчасним, поопераційним. Зворотній зв’язок має давати вчителю відомості про обидві сторони руху процесу навчання, тобто про те, як учні оволоділи потрібними розумовими діями і як на цій основі засвоїли певну систему знань, навичок, умінь. При цьому важливо, щоб здобута через цей зв’язок інформація була досить змістовною і не обмежувалась лише сигналами про правильність або неправильність розв’язків. Вона повинна давати відомості про ті розумові дії, які характеризують і операційну, і смислову сторону навчання.

Зворотню інформацію треба використовувати як засіб підкріплення, що сприяє закріпленню виконуваних учнями розумових дій. Ця функція зворотного зв’язку успішно здійснюється тоді, коли вчитель, керуючи пізнавальною діяльністю учнів, формує в них пізнавальні інтереси. Якщо в учнів наявні пізнавальні інтереси, то кожен сигнал про досягнуті результати перетворюється на засіб закріплення останніх.

Н.Б.Шумакова звертає увагу, що в старших школярів дослідницька активність у формі запитань максимальна по об’єму (кількість запитань в проблемній ситуації), широті та глибині в порівнянні із молодшими школярами та старшими підлітками. У багатьох старших школярів проходять суттєві якісні зрушення в самих запитаннях: збільшується їх вибірковість – старші школярі виділяють проблему та зупиняються на всебічному її розгляді. У цьому віці дослідницька активність у формі запитань виступає як справжня творча активність, яка ілюструє значення розвитку діалогічності мислення, що виростає із спілкування, стає поживним середовищем для виникнення в людини нових питань, проблем, стає важливішою умовою для подальшого розвитку мислення [10,29].

За сприятливих умов наявність проблем та справжнього діалогу, коли позиції дитини та дорослого рівноправні, а не жорстко фіксовані

по типу “вчитель, що питає, та учень, який відповідає”, активність в постановці питань суттєво збільшується. У такій ситуації спілкування діти розкривають свої істинні можливості в досліджуваній проблемній ситуації, виявляючи високу допитливість. Однією з умов виникнення питання є проблемна ситуація, тому вчителі турбуються про те, щоб створити її на уроці. Але цього недостатньо: якщо учневі відводиться роль “відповідача” в діалозі, то ніякий проблемний зміст не врятує положення, бо питання дітей виникатимуть все рідше та рідше.

Активність школяра в постановці питань блокується існуючою формою спілкування в процесі навчання. Якщо ми організуємо діалог, в якому і дитина, і дорослий можуть бути ініціаторами, звертатися один до одного із запитаннями, але залишимо за собою право негативно оцінювати дитину по її запитаннях (“одразу видно що не читав, таке питання задаєш”), то і в цьому успіху не буде. Проявлення пізнавальної активності дитини не повинно оцінюватись негативно. У цьому віці дослідницька активність у формі запитань виступає як справжня творча активність, яка ілюструє значення розвитку діалогічного мислення, що виростає із спілкування, стає поживним середовищем для виникнення в людини нових питань, проблем, стає важливішою умовою для подальшого розвитку мислення. За словами психолога А.М.Матюшкіна, основу розвитку продуктивної (творчої), пізнавальної активності складають ті принципи виховання особистості та мислення, які включають стимулювання та заохочення самих актів пізнавальної активності з боку іншої людини.

Перевірка знань підкоряється завданням розвитку учнів, про що у свій час писав Л.С.Виготський: “... у вищій мірі важливим джерелом пізнання розвитку психічної діяльності учнів є поглиблене і тонке вивчення, засвоєння ними знань і навичок, насамперед якісних особливостей цього засвоєння. Для того щоб досягти цієї мети, слід пропонувати школярам такі запитання, виконання яких найближче характеризувало б саме розвиток, а не просте відтворення шкільних знань і навичок їх застосування” [1, 160].

С.Ю.Курганов підкреслює, що учень який ставить питання – це не начало, а, скоріш за все, кінцевий пункт навчання. Такий запитуючий суб’єкт не даний нам емпірично, його необхідно будувати. † педагог не може йти слідом за дитиною, просто чекаючи, коли вона нарешті почне питати. У такому разі, можна ніколи не дочекатися питань. Вони не народжуються самі по собі, вони виникають тільки внаслідок зіткнення в дитині радикально різних культур мислення, і це явище необхідно вирощувати. Крім створення умов для прояву і розвитку творчої активності дитини, необхідно рекомендувати їй і деякі її засоби стосовно пізнавальної активності, проблемної ситуації, такими засобами можуть виступати питання різних типів, дозволяючи різнобічно дослідити ситуацію.

На відміну від поширеного визначення особисто-орієнтованої

педагогіки як визнання учня головною фігурою всього освітнього процесу, ми вважаємо, що сучасна школа передбачає рівнозначність в освітньому процесі і вчителя, і учня.

Сьогодні необхідно вчити педагога сприймати учня як рівного собі співрозмовника, дозволяти йому задавати питання, оцінювати судження товаришів. Вчитель повинен не лише логічно аргументувати, спиратися на перевірені факти, а й вмiло звертатися до розуму та враховувати емоції, підтримувати пізнавальну активність дітей шляхом заохочення їх до запитань.

Як зазначає Л.В.Кондрашова, використання педагогічної взаємодії в шкільній практиці дозволяє підвищити самостійність та активність пізнавальної діяльності учнів, прискорює розвиток їх інтересів та пізнавальних потреб, творчої здібності, формує духовність їх особистості.

Один з найефективніших стимулів до розвитку пізнавальної діяльності – це належна оцінка сумлінної праці. Вміння задавати питання – це велика праця інтелектуального характеру. Необхідно навчити дітей вмінню правильно ставити питання.

Маючи широкі розумові інтереси, старшокласники іноді не володіють системою і методом мислення. Психолог Д.В.Ельконін звернув увагу на те, що учень в один і той же час може перебувати на різних рівнях розумового розвитку: на уроках математики, наприклад, він уже оперує абстрактними числами, а з біології має лише конкретно-образні уявлення.

А при постановці запитань викристалізуються точка зору кожного учня та разом з цим виявляються межі її застосування, рівень розумового розвитку. Але щоб навчити учнів правильно задавати питання, необхідна велика робота педагога.

Вчитель не повинен подавати готові істини, а з допомогою запитань спонукає мислити, самостійно розв'язувати різні проблеми, щоб учень міг визначити суть протиріччя, що лежить в основі ситуації, намітити шляхи його розв'язання.

В процесі вивчення питань, які задають вчителя своїм учням, ми визначили, що лише 15% всіх питань пробуджують інтелектуальну активність дітей, містять проблему, елемент невідомості і суперечності, направлених на з'ясування причин і взаємозв'язків явищ. Більшість же питань адресовані пам'яті. Вони дозволяють вчителеві вяснити, як учні вивчили ту чи інше тему, але не розвивають ні комунікативні, ні розумові здібності. Таке співвідношення питань на уроці дуже несприятливим способом позначається на породженні запитань у дітей. Дані про питання школярів під час уроків та в процесі бесід з ними відображають, скоріш за все, характер навчання і мовну взаємодію, а не реальну можливість школярів у постановці питань.

Наприклад, після вивчення властивостей водню, щоб перевірити,

як учні засвоїли новий матеріал, можна запитати: “Які хімічні властивості проявляє водень?” Запитання репродуктивне, воно потребує лише відтворення того, що запам’яталось. А якщо сформулювати запитання по-іншому, це відповідно викличе й іншу за характером пізнавальну діяльність в учнів: “З якими з перелічених речовин реагуватиме водень: залізо, азот, мідь, вода, кисень, крейда, фосфор (V), оксид, кухонна сіль, пісок, сірка. Проілюструвати рівняннями відповідні реакції, зазначити умови їх перебігу”.

Таке запитання вчителя дає можливість кожній дитині розкрити в собі все краще, закладене природою, сім’єю, школою, дає можливість учневі відчувати себе здібним, потрібним, цікавим для вчителя і своїх товаришів, бо це надійний стимул подальшої навчальної роботи учнів із захопленням і відчуттям власної гідності.

Таке опитування стає не лише засобом перевірки знань, але й засобом здобуття і поглиблення їх, розвитку мислення. Такі запитання спонукають учнів самостійно знаходити нові зв’язки і відношення окремих явищ, висвітлювати їх з різних боків. Спостерігається перешлітіння контрольної та навчальної функції, внаслідок чого перевірка стає особливою ланкою в процесі формування знань.

Діалогічна взаємодія типу: “Питання вчителя – відповідь учня” сама по собі не може забезпечити обов’язкової включеності учнів всього класу у діалог, в процес пошуку істини, доказу своєї гіпотези, своєї точки зору на аспекти життя, а без цього неможливе навчання особистості. Розв’язання та обговорення запитань учнями спонукає їх до пізнавальної діяльності. При такій організації перевірки знань учні звертаються до фактів, аналізують їх, з’ясовують причинні зв’язки між окремими явищами, розвивають вміння питати та слухати своїх товаришів.

Утворюється позитивне ставлення до роботи, взаємна довіра вчителя та учнів, любов до вчителя та його предмету. Колективність рішення загальних питань, їх спільне обговорення сприяє активізації розумового пошуку учнів.

Виявлення знань у процесі діалогічного навчання на уроці дозволяє вчителю швидко вивчати учнів і бачити не тільки як нагромаджуються в них знання, а й стежити за розвитком їхніх здібностей, тобто бачити цей процес в єдності, своєчасно помічати труднощі, що виникають в учнів, та вживати заходів до подолання їх шляхом удосконалення методів і прийомів навчання.

Про рівень логічного мислення учнів певною мірою можна судити за їхніми запитаннями на уроках, зокрема за тим, як вони вміють аргументувати свою думку, які приклади наводять – власні чи з підручника, наскільки їхні запитання є логічно осмисленими і послідовними, а також за тим, чи вміють аналізувати свої відповіді та відповіді товаришів.

На основі власного досвіду ми стверджуємо, що сьогодні старшокласники все менше задають питань, повторюють за вчителем схеми, відповіді, не виражають власної думки, не вміють відстоювати свою точку зору. Такий діалог перетворюється в нудний монолог вчителя, тому використання запитань стає нагальною потребою в житті школи.

Щоб діяльність вчителя була ефективною, необхідно, щоб він володів комунікативною компетентністю та майстерністю, був здатний утворити в класі атмосферу тепла, природності, взаємної довіри, щоб намагався зрозуміти дитину, а потім уже діяти на основі цього розуміння, щоб довіряв дітям, вважав їх здібними до навчання.

Уміння запрошувати учнів до роздумів, до ставлення запитань стає нині для кожного педагога одним із важливих завдань. Уміти мислити – означає вміти діяти, використовуючи теоретичні знання, вміти міркувати відповідно до вимог логіки.

Систематичне застосування запитань у процесі перевірки знань також відповідає потребам дитини. Така взаємоперевірка викликає в школярів інтерес, об'єктом якого є зміст навчальних предметів і сам процес оволодіння знаннями, розвиває самостійність як рису особистості, отже допомагає в успішній підготовці до розв'язання життєвих проблем.

Вміння ставити запитання дає можливість учням організувати свою пізнавальну діяльність, осмислити не тільки ціль, але й засоби її реалізації, здійснювати контроль отриманих результатів, спонукає учнів відстоювати свою точку зору, навчає їх поважати думку співбесідника.

Але щоб це діяло, питання, сформульоване учнем, має бути осмисленим (воно має бути пов'язане з якимись то думками), зрозумілим, змістовним та потребує доведеної відповіді.

Ми наполягаємо на тому, що ігнорування запитань призводить до відчуження учня від процесу пізнання веде до небажання вчитися та втраті інтересу до знань. Підтримуючи нашу ідею, вчитель, стикаючись з викривленнями та дефектами особистісного розвитку учня, прагнучиме знайти адекватний його індивідуальним можливостям, схильностям та інтересам підхід. А коли знайде, то буде будувати спілкування з урахуванням індивідуального характеру. Психологічний аспект педагогічного спілкування полягає в тому, щоб знайти саме надійний для кожного конкретного учня метод взаємодії, який би пробуджував в ньому добрі почуття, довіру та бажання розібратися в собі, підтримувати спілкування.

При постановці запитань старшокласники створюють свій варіант відповіді на питання, обговорювання на уроці. Спочатку учнівські варіанти, гіпотези, моделі, запитання становлять незграбні та погано зрозумілі конструкції. Тому необхідна велика робота вчителя щодо діалогізації предметного змісту навчального матеріалу, щоб учні могли висловитись

щодо нього.

Навчальний діалог у вигляді запитань та відповідей становить не тільки один із засобів організації, але невід'ємний компонент особистісно-орієнтованої технології навчання, як одну з важливіших характеристик навчального процесу, перехід його на особистісно-смысловий рівень.

Вміння правильно задати і відповісти на запитання є однією з умов розвитку творчого потенціалу дитини.

Використання запитань не тільки засіб активізації пізнавальної активності школярів, але й важливий ціннісний елемент навчання, не тільки процес, але й зміст, джерело особистісного досвіду, фактор актуалізації смислоутворюючої, рефлексивної, критичної та других функцій особистості.

Усе сказане ще раз підтверджує значення запитань в активізації пізнавальної діяльності учнів та необхідність впровадження діалогічного навчання в навчальний процес, особливо в середній та старшій школі.

#### Література:

1. Віготський Л.С. *Воображение и творчество в детском возрасте*. — М.: Просвещение, 1967.
2. Ельконин Д.Б. *Избранные психологические труды / Под ред. В.В.Давыдова, В.П.Зинченко*. — М.: Педагогика, 1989. — 554 с.
3. Зільберштейн А.І. *Проблема розвитку пізнавальної активності школярів у творах К.Д.Ушинського. /Пед.ідеї К.Д.Ушинського*. — К.: Вища школа, 1974. — 340 с.
4. Кондрашова Л.В. *Методика подготовки будущего учителя к педагогическому взаимодействию с учащимися*. — М.: Прометей, 1990. — 160 с.
5. Курганов С.Ю. *Ребенок и взрослый в учебном диалоге*. — М.: Просвещение, 1989. — 127 с.
6. Матюшкин А.М. *Развитие творческой активности школьников. / Под ред. А.М.Матюшкина*. — М.: Педагогика, 1991. — 156 с.
7. Морозова Н.Г. *Учителю о познавательном интересе*. — М.: Просвещение, 1979. — 47 с. — С.31.
8. *Новий тлумачний словник української мови. Т.2./ Укладач В.Яременко, О.Сліпушко*. — К.: Видавництво "Аконіт", 2001. — 629 с.
9. Ушинський К.Д. *Вибрані пед.твори. Т.1./За ред. О.І.Пискунова*. — К.: Радянська школа, 1983. — 490 с.
10. Шумакова Н.Б. *Диалог и развитие творческой активности у детей. / Развитие творческой активности школьников. Под.ред. А.М.Матюшкина*. — М.: Педагогика, 1991.